

واکاوی فقهی حکم تأسیس بانک ذخیره‌سازی شیر مادران از منظر فریقین

حامد میرزاخان^۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۲/۰۸

محمدعلی قاسمی^۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۵/۱۶

سجاد طاهری محجوب^۳

چکیده

تأسیس بانک شیر مادران به عنوان نهادی برای جمع‌آوری، پردازش و توزیع شیر مادر به نوزادان نیازمند، با چالش‌های فقهی مهمی مواجه است. توسعه این مراکز اگرچه می‌تواند به حل مشکل تغذیه نوزادان نارس و بهبود شاخص‌های سلامت کمک کند، اما پرسش‌های جدی به وجود آورده؛ مانند اینکه آیا تأسیس بانک شیر مادران و استفاده از شیرهای ذخیره‌شده در آن از منظر فقه شیعه و سنی، با چه شرایط و ضوابطی جایز است؟ که بررسی اجتهادی آنها از دیدگاه فقه امامیه و مقارنه آن با دیدگاه‌های اهل سنت اهمیت و ضرورت دارد؛ لذا آرای فقهای متقدم و معاصر هر دو مذهب و استدلال‌های آنها، مورد بررسی و ارزیابی قرار گرفت و این نتیجه به دست آمد که با وجود اختلاف نظرهای موجود، در صورت رعایت شرایط خاص، از جمله عدم تحقق یقینی رضاع و پیشگیری از اختلاط انساب، تأسیس بانک شیر مادران از منظر فقهی جایز است. همچنین دو دیدگاه عمده در فقه امامیه به دست آمد؛ دیدگاه محتاطانه: با استناد به عمومات رضاع، تأسیس بانک شیر را موجب محرمیت و در نتیجه حرام می‌داند. دیدگاه مشهور: با شرط عدم تحقق یقینی رضاع (به دلیل عدم مکیدن مستقیم) و رعایت ضوابط شرعی، قائل به جواز است؛ اکثر فقها با استناد به قاعده «الضرر لایزال بالضرر» و «درء المفاسد مقدم علی جلب المصالح» و نگرانی از اختلاط انساب، تأسیس بانک شیر را منع کرده‌اند، برخی از فقهای معاصر با وضع شرایط دقیق، امکان جواز محدود را مطرح کرده‌اند.

واژگان کلیدی: بانک شیر، رضاع محرم، ذخیره‌سازی شیر مادر، اختلاط انساب.

۱. دانش آموخته سطح چهار، فقه و اصول، حوزه علمیه قم، مدیر کارگروه فقه روان‌شناسی، مرکز فقهی ائمه اطهار (علیهم‌السلام)، قم، «نویسنده مسئول». mirzakhanehamed@gmail.com
۲. دانش آموخته دکتری، رشته قرآن و سیاست، جامعه‌المصطفی‌العالمیه، مدیر گروه فقه پزشکی، مرکز فقهی ائمه اطهار (ع)، قم. ghasemimohammad110@gmail.com
۳. دانش آموخته سطح چهار، فقه و اصول، حوزه علمیه خراسان، مشهد. staherii.ir@gmail.com

مقدمه

مسئله تأسیس بانک شیر مادران، به‌عنوان یکی از ابتکارات نوین در حوزه بهداشت و درمان، در سال‌های اخیر در جوامع مختلف به‌ویژه جوامع اسلامی مطرح شده است. هدف این بانک‌ها، جمع‌آوری و ذخیره‌سازی شیر مادران به‌منظور تأمین نیاز کودکانی است که از شیر مادر محروم هستند یا کودکانی که به دلایلی قادر به دریافت شیر از مادر خود نیستند. اگرچه این اقدام از منظر جنبه‌های انسانی و پزشکی دارای مزایای بسیاری است؛ اما از منظر فقهی و شرعی، موضوعی پیچیده و پرچالش است که نظرات مختلفی را در میان فقهای مسلمان برانگیخته است.

در فقه اسلامی، مسئله رضاع و آثار آن، از جمله، «محرمیت رضاعی» یکی از مسائل حساس و دارای بار شرعی و اجتماعی است. بر اساس آموزه‌های اسلامی، تغذیه کودک از شیر مادر، علاوه بر تأمین تغذیه‌ای مناسب، موجب ایجاد روابط خاصی همچون محرمیت بین کودک و زنانی می‌شود که شیر خود را به او داده‌اند. این موضوع در بسیاری از موارد، ممکن است به‌ویژه در آینده منجر به مشکلات اجتماعی از جمله ازدواج‌های ناخواسته میان برادران و خواهران رضاعی شود. به همین دلیل در فقه فریقین اختلاف‌نظرهایی در تأسیس این گونه بانک‌ها وجود دارد که برخی بر جواز تأسیس، حکم کرده و عده دیگر بر عدم جواز تأسیس این گونه بانک‌ها فتوا داده‌اند.

این پژوهش قصد دارد تا از منظر فقهی حکم تأسیس بانک شیر مادران را بررسی کند. برای این منظور، دیدگاه‌های فقهای شیعه و اهل سنت که هر کدام با مبانی فقهی خاص خود به مسئله نگریسته‌اند، مورد تحلیل قرار خواهند گرفت. در میان فقهای شیعه، دو دیدگاه عمده وجود دارد؛ دیدگاه اول: به احتیاط در تأسیس بانک شیر تأکید دارد و معتقد است که این اقدام می‌تواند موجب تحقق رضاع و محرمیت شود؛ دیدگاه دوم: به طور مشهور جواز تأسیس چنین بانکی را پذیرفته و شرط اصلی در تحقق رضاع را مکیدن مستقیم از پستان می‌داند. در مقابل، فقهای اهل سنت، با استناد به قاعده «الضرر لایزال بالضرر» و «درء المفاسد مقدم علی جلب المصالح»، تأسیس بانک شیر را به دلیل اختلاط انساب و مشکلات اجتماعی منع کرده‌اند.

موضوع بانک شیر مادر و ابعاد فقهی و حقوقی آن در سال‌های اخیر در محافل علمی کشور مورد توجه قرار گرفته و در چندین مقاله علمی به طور خاص بررسی شده است. با این حال، بررسی‌ها نشان می‌دهد که عمده پژوهش‌های پیشین، بیشتر به کلیات موضوع و به‌ویژه از منظر فقه شیعه پرداخته‌اند، ابعاد تطبیقی یا تحلیلی عمیق در میان فریقین (شیعه و اهل سنت) کمتر مورد توجه قرار گرفته است.

برای نمونه، در مقاله‌ای با عنوان: «بررسی اشکالات واردشده بر تأسیس و استفاده از بانک شیر مادر و پاسخ به آنها از نگاه فقه شیعه و عامه» (موسوی خراسانی، نشریه فقه، «بررسی اشکالات واردشده بر تأسیس و استفاده از بانک شیر مادر و پاسخ به آنها از نگاه فقه شیعه و عامه»: ۱۴۸-۱۳۰/۹۶)، به طور کلی به بیان برخی اشکالات مطرح‌شده نسبت به مشروعیت استفاده از بانک شیر و پاسخ به آن‌ها پرداخته شده است، اما بحث از مبانی فریقین به شکل تفصیلی دنبال نشده و بیشتر تمرکز بر دیدگاه‌های رایج در فقه امامیه بوده است. همچنین در مقاله «پژوهشی در تاریخچه و ضرورت تأسیس بانک شیر مادران و چالش‌های فقهی - حقوقی پیش روی آن» (مرتاضی، مجله ایرانی اخلاق و تاریخ پزشکی، «پژوهشی در تاریخچه و ضرورت تأسیس بانک شیر مادران و چالش‌های فقهی - حقوقی پیش روی آن»: ۶۸-۵۵/۸)، بیشتر به بیان سابقه تأسیس بانک شیر در سطح جهانی، ضرورت‌های بهداشتی و اجتماعی آن، چالش‌های فقهی و قانونی آن در کشور پرداخته شده است، بدون ورود تفصیلی به مبانی فقهی مذاهب اسلامی.

در نتیجه، پژوهش حاضر ضمن استفاده از دستاوردهای پیشین، نوآوری خود را در تحلیل تطبیقی دیدگاه‌های فقهی شیعه و اهل سنت نسبت به بانک شیر مادر متمرکز ساخته و سعی دارد با رویکردی مقایسه‌ای، اختلاف‌نظرها و زمینه‌های مشترک دو مکتب فقهی را تبیین کند. این امر، وجه تمایز اصلی پژوهش حاضر با مطالعات مشابه قبلی است که عمدتاً فاقد بررسی تطبیقی و تحلیلی میان فریقین بوده‌اند.

هدف این تحقیق، تحلیل و نقد دیدگاه‌های مختلف فقهی و بررسی جواز یا حرمت تأسیس این بانک‌ها بر اساس اصول فقهی و مستندات شرعی است. در پایان، با استناد به دلایل مختلف فقهی و اصولی، نتیجه‌گیری خواهد شد که آیا تأسیس و استفاده از بانک شیر از منظر فقهی جایز است یا خیر؟

۱. مفهوم‌شناسی

۱-۱. بانک شیر

«بانک» واژه‌ای فرانسوی است، از واژه ایتالیایی «بانکا» به معنای میزی که روی آن چیزهایی می‌فروشند، مشتق شده است (دهخدا، ۱۳۷۷ش: ۲/۲۰۰۷). صاحب لسان العرب در معنای لغوی بانک که در لغت عرب «البنک» خوانده می‌شود، می‌نویسد: «الْبَنْكُ: الْأَصْلُ، أَصْلُ الشَّيْءِ، وَقِيلَ خَالِصُهُ» (ابن منظور، ۱۴۱۴ق: ۱/۳۰۶) و در کتاب تاج العروس بیان شده: «الْبَنْكُ بِالضَّمِّ أَصْلُ الشَّيْءِ يُقَالُ: هَؤُلَاءِ مِنْ بَنْكِ الْأَرْضِ» (فیروزآبادی، ۱۴۱۴ق: ۱۳/۵۲۷) و ابن فارس کلمه مشتق «بَنْكٌ» را این گونه معنا می‌کند: «بَنْكٌ بِالْمَكَانِ أَقَامَ بِهِ» (ابن فارس، ۱۴۰۴ق: ۱/۳۰۶) یعنی شما را به مکانی که در آن ساکن بودی، پذیرفت؛ بنابراین لفظ بانک یعنی اقامت داشتن و در جایی بودن و در اصطلاح، سازمان و دستگاهی که محل ذخیره پول مردم است و با آن دادوستد کنند یا داد و ستد آنجا انجام گیرد؛ بنگاه صرافیه و معاملات مهم نقدی، سازمانی که عملیات آن به‌طور کلی عبارت است از نقل و انتقال وجوه و صدور بروات و نگهداری سرمایه‌های مذکور برای توسعه تجارت و اعتبارات تجاری به‌ویژه از جنبه تسهیل عمل مبادلات و نقل و انتقال وجوه و دادن اعتبار و قرض به مردم با ربح کمتر از میزان عادی بازار و گاه نشر اسکناس رایج کشور (دهخدا، ۱۳۷۷ش: ۲/۲۰۰۷).

بر این اساس، مراد از بانک در این مقاله، همان معنای لغوی آن است و بانک شیر به مراکز مخصوصی گفته می‌شود که شیر را از مادران داوطلب یا مادرانی که شیر خود را در مقابل قیمت مشخص به فروش می‌رسانند، جمع‌آوری می‌کند (فلاح تفتی، پژوهش‌های فقهی، «بررسی تطبیقی حکم تأسیس بانک شیر در مذاهب اسلامی»: ۱۱۱/۱۲).

ایده تأسیس بانک شیر مادر در سال ۱۹۰۹ میلادی مطرح شد و نخستین بانک در ۱۹۱۰ میلادی در بوستون آمریکا شکل گرفت، اما مجوز رسمی آن در سال ۱۹۴۳ میلادی صادر شد و پس از آن در ایالت‌های مختلف آمریکا گسترش یافت (ر.ک: مرتاضی، ۱۳۹۴ش: ۵).

۲-۱. مفهوم شناسی «رضاع» در لغت و اصطلاح

رضاع به معنای مکیدن شیر توسط کودک از پستان مادر یا دایه است (فراهیدی، ۱۴۰۹ق: ۲۱۷/۱؛ ابن فارس، ۱۴۰۴ق: ۴۰۰/۲؛ راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق: ۱۹۶). دو دندان شیری نوزاد را «راضعتین» می‌نامند؛ زیرا آن دو دندان، طفل را برای شیر خوردن کمک می‌کند. در اصطلاح فقهی نیز شیردادن به کودک را «رضاع» گویند که از اسباب حرمت است (حلی، ۱۴۰۸ق: ۲۲۶/۲).

۳-۱. شیردهی از طریق بانک شیر

شیری که در این بانک از مادران ذخیره می‌شود به دو صورت مورد استفاده قرار می‌گیرد: الف) استفاده از شیر مادر برای مصرف نوزادش که در بانک شیر نگهداری می‌شود، از نظر فقهی و بر اساس مبانی شیعه و اهل سنت اشکالی ندارد؛ زیرا هیچ‌گونه شبهه فقهی در این مورد وجود ندارد؛ همچنین گاهی کودک نارس به دنیا می‌آید و باید چند روزی در دستگاه و زیر نظر باشد یا نوزاد بلافاصله قادر به تغذیه با شیر مادر نباشد. در این مدت شیر اولیه مادر را که آغوز نام دارد و پر از مواد مغذی و برای کودک بسیار سودمند است و سیستم ایمنی نوزاد را تقویت می‌کند، نگهداری می‌کنند و به‌عنوان غذا به کودک داده می‌شود تا از این شیر محروم نشود (میرزاخان، دوفصلنامه فقه و اجتهاد، «بررسی تحقق رضاع با شیردهی از بانک شیر»: ۱۵۸/۹).

ب) گاهی شیر مادران در بانک شیر ذخیره و برای استفاده سایر نوزادان که مادرانشان شیر ندارد، استفاده می‌شود. این نوع شیردهی که شیر مادران را تهیه و نگهداری می‌کنند و در صورت نیاز به کودکان دیگر داده می‌شود، یکی دیگر از روش‌های استفاده از شیر مادران است که در بانک شیر ذخیره شده است (همان) که این نوع استفاده، در این پژوهش مورد بحث فقهی است که از نظر فقهی و بر اساس مبانی فریقین، حکم تأسیس این نوع مراکز چیست؟ حال با بیان و توضیحات ارائه‌شده در موضوع بانک شیر و شیردهی از این طریق، به بررسی حکم تأسیس این نوع بانک ذخیره‌سازی شیر مادران از منظر فریقین پرداخته می‌شود.

۲. دیدگاه فقیهان شیعه

با توجه به اینکه در موضوع تأسیس بانک شیر، فقهای شیعه در مبانی خود اختلاف نظر دارند، در این مسئله دو دیدگاه به وجود آمده است:

۱-۲. دیدگاه اول: نظر مشهور فقیهان (جواز تأسیس بانک شیر)

بنا بر قول مشهور فقهای شیعه، مکیدن مستقیم شیر از پستان، شرط قرابت رضاعی است (ر.ک: حلی، ۱۴۱۳ق: ۳/۲-۹). بنابراین با وجود انتفای این شرط در بانک‌های شیر، به جواز تأسیس آنها حکم داده‌اند.

این گروه از فقها به ادله گوناگونی برای شرط دانستن مکیدن مستقیم تمسک کرده‌اند: الف) متبادر ذهنی از معنای رضاع، نوشیدن مستقیم از پستان است. واژه‌شناسان نیز رضاع را به معنای مکیدن پستان مادر و نوشیدن معنا کرده‌اند (فراهیدی، ۱۴۰۹ق: ۲۷۰/۱؛ ابن منظور، ۱۴۱۴ق: ۱۲۷/۸). چون ظاهر رضاع این است که باید از پستان، شیر نوشیده شود. پس متبادر ذهنی از رضاع، نوشیدن از پستان است و اگر از پستان نباشد، شک داریم رضاع پدید می‌آید یا نه؛ در نتیجه اطلاقاتی همچون روایت «يَحْرُمُ مِنَ الرُّضَاعِ» و آیه «وَأُمَّهَاتُكُمُ اللَّائِي أَرْضَعْنَكُمْ» شامل این مورد نمی‌شوند و جای اصالة الحلیة است و نشر حرمت نمی‌شود (مکارم شیرازی، ۱۳۸۲ش: ۲۰/۳).

ب) با توجه به اینکه مکیدن شیر، انصراف به نوشیدن مستقیم از پستان دارد، اطلاق آیات و روایات باب رضاع شامل بانک شیر نمی‌گردد (حرّ عاملی، ۱۴۰۱ق: ۲۸/۱۴) و در نتیجه سبب محرمیت نمی‌شود.

ج) شبهه در اینجا محصوره نیست که علم اجمالی منجز باشد و شخص بخواهد جانب احتیاط را برگزیند. آخوند خراسانی معتقد است: ملاک منجز بودن تکلیف، آن است که از همه لحاظ دارای فعلیت باشد (آخوند خراسانی، بی‌تا الف: ۴۱۱؛ مشکینی، ۱۳۹۶ق: ۲۰۲؛ نائینی، ۱۴۱۹ق: ۲۳۹/۲).

حاصل آن که، بر اساس دیدگاه‌های مطرح شده، این نتیجه به دست می‌آید که دیدگاه کسانی که به خاطر محصور بودن شیرها در بانک شیر، به احتیاط درباره تأسیس این بانک

روی آورده اند، صحیح نیست؛ زیرا حتی اگر به حصول رضاع با تمام شروط، پدران و مادران کودکان و بانک‌های شیر مادر، علم ندارند که این کودکان در آینده با یکدیگر ازدواج می‌کنند. پس علم به وقوع حرام برای آنان حاصل نمی‌شود، تا گفته شود تأسیس و استفاده از بانک شیر مادر به وقوع حرام کمک می‌کند و به این جهت حرام است.

علما در این باره دیدگاه‌های گوناگونی دارند؛ آخوند خراسانی رحمته‌الله معتقد است: «إِنَّ قَضِيَّةَ عَدَمِ النِّسْرِ، فَإِنَّ الْحَرَمَةَ إِنَّمَا تَعْرُضُ بِسَبَبِ الرِّضَاعِ، فَلَوْ شَكَّ فِي تَحْقِيقِهِ وَحُدُوثِهِ فَأَصَالَةَ عَدَمِ حُدُوثِهِ» (آخوند خراسانی، بی تا ب: ۳) مقتضای شک، عدم نشر حرمت است؛ زیرا اگر در حدوث رضاع و تحقق آن شک پدید آمد، مقتضای اصل، این است که سبب ایجاد و تحقق رضاع حادث نشده است.

همچنین کاشف الغطاء بیان می‌کند: «إِذَا شَكَّ فِي تَحْقُقِ الرِّضَاعِ الْمَحْرَمِ لَشَبْهَةِ حَكْمِيَّةٍ أَوْ مَوْضُوعِيَّةٍ فَلَا أَثَرَ لَهُ» (کاشف الغطاء، بی تا: ۲۰/۲). زمانی که شک در تحقق رضاع حاصل شد، چه در شبهه موضوعی باشد و چه در شبهه حکمی، رضاع و آثار آن بار نمی‌شود. میرزا حسن بجنوردی تصریح می‌کند: «و بعد جریان الاستصحاب فی عدم حصول أحد هذه العناوين لا يبقى مجال لهذا الشك» (بجنوردی، ۱۴۱۰ق: ۳۳۵/۴). در این نوع موارد، جای جریان استصحاب عدم نکاح یا عنوان مادری بار می‌شود و در نتیجه، احکام رضاع بار نمی‌شود و مجالی برای شک باقی نمی‌ماند؛ بنابراین بر اساس آنچه گذشت، می‌توان این نتیجه را قابل اطمینان دانست که تأسیس بانک شیر به لحاظ فقهی جایز است.

۲-۲. دیدگاه دوم (احتیاط)

برخی از عالمان و فقیهان شیعه، مکیدن مستقیم از پستان را شرط تحقق رضاع و ترتب آثار آن نمی‌دانند (اشتهاردی، ۱۴۱۶ق: ۲۴۶؛ نراقی، ۱۴۱۵ق: ۲۵۸/۱۶)؛ زیرا روایتی که قائلان به مکیدن مستقیم از پستان آن را نقل کرده‌اند، مرسله است؛ یعنی نام راوی در روایت ذکر نشده (مجددی برکتی، بی تا: ۸۵) یا ارتباط بین رجال از بین رفته است (مامقانی، ۱۴۱۱ق: ۲۵۴/۱) و از انواع حدیث ضعیف به شمار می‌رود. بنابراین به دلیل ارسال، مقبولیت ندارد و قابل استناد نیست (ر.ک: نورمحمدی، دومین همایش بررسی ضوابط شرعی در پزشکی، «بررسی موضوع‌شناسی و فقهی موضوع "بانک شیر" در پزشکی»، همایش ۲۴).

از این رو، با توجه به محصور بودن شیرها در بانک شیر و اهمیت مسئله رضاع، جواز تأسیس بانک شیر را از باب احتیاط در شبهه محصوره رد می‌کنند. افزون بر آن، از موارد احتیاط در تأسیس بانک شیر، احتمال ازدواج این کودکان با برادر و خواهر رضاعی خود باشد که این احتیاط به سبب احتیاط در دماء و فروج است و همچنین اطلاق آیات و روایات باب رضاع نیز بانک شیر را در بر می‌گیرد و سبب قرابت رضاعی و محرمیت از طریق شیرهای موجود در آن می‌شود.

۳. دیدگاه اهل سنت

در برابر دیدگاه مشهور شیعه، بیشتر فقیهان اهل سنت، قائل به حرمت تأسیس و استفاده از شیرهای ذخیره شده در بانک شیر هستند که در ذیل به بررسی دیدگاه آنها پرداخته می‌شود.

۳-۱. دیدگاه مشهور (حرمت)

فقه‌ای اهل سنت برای منع از تأسیس بانک شیر، ادله‌ای (مرحبا، بی تا: ۳۳۱) را ذکر کرده‌اند که عبارت‌اند از:

الف) تحقق رضاع از بانک شیر: استفاده از شیرهای ذخیره‌سازی شده در بانک شیر باعث تحقق رضاع می‌شود؛ زیرا آنچه باعث تحقق نشر حرمت می‌گردد رسیدن شیر به معده است.

استدلال آنها بر این مطلب روایتی است از عایشه که نقل شده:

«- أَنَّ سَالِمًا - مَوْلَى أَبِي حَذِيفَةَ - كَانَ مَعَ أَبِي حَذِيفَةَ وَأَهْلِهِ فِي بَيْتِهِمْ، فَأَتَتْ بِنْتُ شُهَيْلٍ إِلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَقَالَتْ: إِنَّ سَالِمًا قَدْ بَلَغَ مَا يَبْلُغُ الرِّجَالُ، وَعَقَلَ مَا عَقَلُوهُ، وَإِنَّهُ يَدْخُلُ عَلَيْنَا، وَإِنِّي أَظُنُّ فِي نَفْسِ أَبِي حَذِيفَةَ مِنْ ذَلِكَ شَيْئًا؟ فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: أَرْضِعِيهِ تَحْرُمِي عَلَيْهِ، فَأَرْضَعْتُهُ، فَذَهَبَ الَّذِي فِي نَفْسِ أَبِي حَذِيفَةَ، فَرَجَعْتُ إِلَيْهِ فَقُلْتُ: إِنِّي قَدْ أَرْضَعْتُهُ، فَذَهَبَ الَّذِي فِي نَفْسِ أَبِي حَذِيفَةَ!» (مسلم بن حجاج، بی تا: ۱۰۷۶/۲)؛ سالم (غلام آزاد شده ابو حذیفه) همراه با ابو حذیفه و خانواده‌اش در یک خانه زندگی می‌کرد. دختر

سهیل نزد پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله آمد و گفت: «سالم به حدی از بلوغ رسیده که مانند مردان عمل می‌کند و مانند آنان می‌اندیشد، او آزادانه به حریم خانواده ما وارد می‌شود. من احساس می‌کنم ابوحنیفه از این موضوع ناراحت است.» پیامبر صلی الله علیه و آله فرمودند: «به او شیر بده تا بر تو حرام شود (و محرمیت ایجاد گردد)» پس او به سالم شیر داد، ناراحتی ابوحنیفه برطرف شد. سپس (دختر سهیل) نزد ابوحنیفه بازگشت و گفت: «من به او شیر دادم.» و در نتیجه، نگرانی ابوحنیفه کاملاً از بین رفت.

نووی در شرح حدیث از قاضی (عیاض) نقل کرده که گفت: دستور «به او شیر بده» (در حدیث سالم) ممکن است به این معنا باشد که سالم شیر دوشیده شده را بنوشد، بدون آنکه دهانش با پستان او تماس یابد یا پوستشان با هم برخورد کند. نووی بیان کرده: این سخن قاضی نیکو است، احتمال دارد تماس (پستان و دهان) به دلیل ضرورت، نادیده گرفته شده باشد همان گونه که (در احکام) استثنا شده است (مسلم بن حجاج، ۱۳۴۷ق: ۳۱/۱۰) پس کودک شیرخوار نیز بر همین اساس قیاس می‌شود.

همچنین برای این استدلال به دو روایت زیر نیز تمسک می‌کنند:

۱. از عبدالله بن زبیر روایت است: رسول الله صلی الله علیه و آله فرمود: «لا رضاع إلا ما فلق الأمعاء» (مسلم بن حجاج، ۱۳۴۷ق: ۳۱/۱۰) «شیرخوارگی محقق نمی‌شود مگر با شیری که روده‌ها را گشوده باشد (کودک را سیر کند)».
۲. از ابن مسعود روایت است که گفت: «لا رضاع إلا ما شد العظم وأنبت اللحم» «شیرخوارگی محقق نمی‌شود مگر با شیری که استخوان را محکم کند و گوشت برویاند» (پایگاه اسلام وب، بی تا).

۳-۱-۱. وجه استدلال از حدیث

قائلین به این قول بر این باورند که: شیری که به کودک نوشانده می‌شود، همان تأثیر شیردهی مستقیم (مکیدن از پستان) را در ایجاد تغذیه دارد، بنابراین از لحاظ حکم (تحريم) با آن برابر است؛ زیرا معیار (در تحقق محرمیت) رسیدن شیر است نه روش رسیدن آن.

در کتاب *البنوک الطبیة البشریة وأحكامها الفقهیة* آمده است: "أن الرضاع لا یثبت إلا بشرطین: مص الثدي، التغذیة باللبن. الشرط الأول غیر متوفر عند الرضاع من هذا البنک، فلا تثبت الحرمة به" (ر.ک: قرضاوی، فصلنامه کلیة الدراسات الإسلامیة و العربیة للبنات بالإسکندریة، «بنوک الحلیب»: ۵۲-۵۵؛ عویس، ۱۴۲۶ق: ۵۱۷/۲-۵۲۰). طبق نظر برخی فقهای اهل سنت تحقق شرط اول: یعنی مکیدن از پستان نیاز نبوده و معتقدند رسیدن شیر به معده کودک چه از طریق مکیدن و چه از طریق تغذیه غیر مستقیم، موجب تحقق رضاع و در نتیجه نشر حرمت می‌گردد (مرحبا، ۱۴۲۹ق: ۳۳۳).

ب) ادله قاعده الضرر لایزال بالضرر: دفع ضرر از چیزی نباید باعث ایجاد ضرر دیگر گردد. ایجاد این نوع بانک‌ها با توجه به منافی که برای کودک دارد ولی باعث افتادن در حرام دیگری مانند: ازدواج با برادر و یا خواهر رضاعی خود می‌شود.

ج) استدلال به قاعده درء المفسد مقدم علی جلب المصالح: جلوگیری از مشکلات و خطرات بانک شیر از قبیل ازدواج با محارم، مقدم است بر منافع حاصل از تأسیس این نوع بانک.

با توجه مطالب ذکر شده و دیگر ادله بیان شده در دیدگاه‌ها، فقهای اهل سنت حکم به منع تأسیس این نوع بانک را داده‌اند (همان: ۳۳۵-۳۳۹).

شیخ محمد حسام الدین، رئیس اداره مرکزی دفتر شیخ الازهر می‌گوید: خطری که در این زمینه وجود دارد، جهل به زنانی است که شیر خود را به این بانک‌ها اهدا می‌کنند؛ چراکه تشخیص مادر حقیقی ناممکن است و به اختلاط انساب می‌انجامد. همین که این مسئله ما را به شک می‌اندازد، کافی است که احتیاط کنیم و جایز نیست گفته شود فلان مذهب - در صورتی که مقدار کم و زیاد شیر با جنس دیگری مخلوط شده باشد - اجازه داده است؛ زیرا مسائل فقهی و مبارزه طلبی‌های این چنینی سودی به حال جوانب روحی و ورع ندارد. بر این اساس، تأسیس بانک شیر، غیراسلامی است (فلاح تفتی، پژوهش‌های فقهی، «بررسی تطبیقی حکم تأسیس بانک شیر در مذاهب اسلامی»: ۱۱۱/۱۲).

دکتر یوسف قرضاوی در موضوع تأسیس بانک شیر می‌نویسد:

شکی نیست، هدفی که بانک شیر برای آن تأسیس شده، هدفی خوب و میمون است

که اسلام نیز آن را تأیید می‌کند. هدف، توجه به ضعیف است؛ حال ضعیف به هر علتی که باشد و شگی نیست که هر زن شیردهی که بخواهد از شیر خود به چنین کودکانی بدهد، نزد خداوند مأجور و نزد مردم هم قابل تقدیر است. مانع، این است که کودک شیرخوار به اذن خداوند، بزرگ و در جامعه به جوانی تبدیل می‌شود و می‌خواهد با یکی از دختران جامعه ازدواج کند. اینجاست که می‌ترسد این دختر، خواهر شیری او باشد و او ندانسته با او ازدواج کند؛ چراکه او نمی‌داند چه کسی همراه او شیر خورده است و بالاتر از این، او نمی‌داند چه زنانی با شیر خود در این کار سهیم بوده‌اند که احتمال دارد مادر او محسوب شوند که در نتیجه او بر ایشان حرام شود و دختران و خواهران و دختران شوهر زن و... نیز بر او حرام شوند (فلاح تفتی، پژوهش‌های فقهی، «بررسی تطبیقی حکم تأسیس بانک شیر در مذاهب اسلامی»: ۱۱۱/۱۲).

۳-۱-۱. نقد و بررسی دیدگاه فرضاوی

با فرض اینکه اهداکنندگان شیر به بانک شیر مادران و همین‌طور استفاده‌کنندگان از این شیرها، علم داشته باشند که با استفاده از بانک شیر مادر، رضاع با تمام شرایط تحقق می‌یابد و کودکان، برادر و خواهر رضاعی یکدیگر می‌شوند، باز با این شرایط باید به ازدواج این خواهر و برادر در آینده علم داشته باشیم تا گفته شود تأسیس و استفاده از بانک شیر حرام است. در غیر این صورت، برای ادعای حرمت تأسیس یا استفاده از بانک شیر مجالی نخواهد بود؛ چون حصول رضاع به تنهایی دلیل بر حرمت تأسیس یا استفاده از بانک شیر نمی‌شود (موسوی خراسانی، نشریه فقه، «بررسی اشکالات واردشده بر تأسیس و استفاده از بانک شیر مادر و پاسخ به آنها از نگاه فقه شیعه و عامه»: ۱۳۸/۹۶).

اشکال دیگری که مطرح می‌شود، احتیاط در دماء و فروج است؛ با این بیان که هر چند ممکن است استفاده‌کنندگان از شیر مادر در بانک شیر، چنین علمی نداشته باشند، ولی این احتمال وجود دارد که در آینده خواهران و برادران رضاعی با هم ازدواج کنند. بر این اساس، طبق قاعده احتیاط در دماء و فروج، استفاده از بانک شیر مادر حرام است.

در پاسخ باید گفت: این احتمالی که بیان شد، هیچ مشکلی را برای کودکان پدید نمی‌آورد؛ زیرا اگرچه موضوع فروج از موضوعات مهم و احتیاط در آن لازم است، ولی

اگر در جایی با استفاده از اصل عملی - مانند استصحاب - به این نتیجه رسیدیم که رضاعی تحقق نیافته است، همین نتیجه‌گیری بهترین مجوز برای ازدواج است و احتیاط لازم نیست. در چنین حالتی شک پدید می‌آید که آیا با استفاده از بانک شیر مادر، دو نفر با هم محرم شده‌اند یا خیر که این خود، شبهه موضوعی است. پس باید گفت: قطعاً زمانی بوده است که این دو نفر خواهر و برادر رضاعی نبوده‌اند. اکنون شک می‌کنیم که آیا با تغذیه کودک از بانک شیر، محرمیت حاصل شده است یا خیر؟ مقتضای استصحاب، حاصل نشدن رضاع است. جریان استصحاب در چنین صورتی مورد اتفاق بین عامه و خاصه است (همان: ۱۳۹) و گفته نمی‌شود؛ چون موضوع فروج است، پس استصحاب جاری نمی‌شود و احتیاط واجب است. از علمای عامه که این بحث را بیان کرده‌اند، می‌توان به ابن قدامه مقدسی و عسلی (عسلی، ۱۴۲۶ق: ۲۶۲) اشاره کرد.

اگرچه به نظر می‌رسد تمام فقهای اهل سنت، به شرط نبودن مکیدن شیر از پستان قائلند، اما این رشد دو نظر را بیان کرده است که نظر اکثریت به شرط نبودن مکیدن است و هرگونه ریختن شیر به دهان کودک را موجب قرابت رضاعی می‌دانند و شمار اندکی از فقهای آنان قائل به شرط بودن مکیدن شیر از پستان هستند: «فَإِنْ مَالَكَا قَالَ: يَحْرَمُ الْوُجُورُ وَاللَّدُودُ وَقَالَ عَطَاءُ وَدَاوُودُ: لَا يَحْرَمُ؛ (ابن راشد، ۱۹۹۵م: ۳۱/۲) مالک می‌گوید: حرمت می‌آورد ریختن شیر به گوشه دهان (ریختن شیر در دهان و مکیدن) و عطاء و داوود عدم حرمت را قائل شده‌اند».

بر این اساس، نظر مجمع فقه اسلامی درباره تشکیل بانک شیر مادران، ممنوعیت تأسیس آن است؛ در این باره از سوی برخی کشورهای اسلامی از مجمع فقه اسلامی وابسته به سازمان کنفرانس اسلامی در مورد تشکیل این گونه مراکز از نظر شرعی استفتا به عمل آمد و مجمع فقه اسلامی (مرحبا، بی تا: ۳۳۲) در نشست دهم تا شانزدهم ربیع الثانی ۱۴۰۶ قمری (۲۲-۲۸ دسامبر ۱۹۸۵ میلادی) در جده، پس از بحث و گفتگوی فقهی و پزشکی درباره «بانک شیر» این بیانیه را صادر کرد:

۱. تشکیل بانک شیر مادران، تجربه‌ای است که ملت‌های غربی به آن اقدام کرده و سپس با آثار و نتایج منفی آن روبه‌رو شده‌اند.

۲. اسلام رابطه رضاعی را همچون رابطه نسبی می‌داند و به اجماع مسلمانان، حرمت ناشی از رضاع همچون حرمت ناشی از رابطه نسبی است و نظر شریعت اسلامی بر حفظ نسب است و بانک شیر، موجب اختلاط و ناهماهنگی خواهد شد.

۳. روابط اجتماعی در جهان اسلام برای رفع نیاز و حل مشکل کودکان نیازمند به شیر مادر، راه‌های دیگری برای شیر خوردن فراهم کرده است. از این رو نیازی به تشکیل بانک شیر مادران نیست؛ بنابراین: نخست اینکه تشکیل بانک شیر مادران در جهان اسلام ممنوع است؛ دوم اینکه شیر خوردن کودکان از این مراکز حرام است.^۱

۲-۳. دیدگاه غیرمشهور (جواز بانک شیر)

گروه اندکی از فقهای اهل سنت، تأسیس و استفاده از بانک شیر را به دلیل شرط نبودن نوشیدن مستقیم از پستان، سبب نشر حرمت رضاعی نمی‌دانند (ولایتی، نشریه نوآوری در علوم و فناوری غذایی، «بررسی فقهی بانک شیر بر اساس پارامترهای تغذیه، فرمول ترکیبی شیرهای مادران و سازوکارهای ایمونولوژیکی و فیزیولوژیکی پزشکی»: ۱۳۰/۲). افزون بر این، بانک‌های شیر بر حسب ظاهر، شیرها را مخلوط می‌کنند و شیری که کودک می‌نوشد، مخلوطی از شیرهای گوناگون است. از این رو، شرط دیگر رضاع نیز از دست می‌رود و آن وحدت دایه و وحدت شوهر است.

برخی از ادله قائلین به جواز عبارت است از: تأسیس بانک شیر باعث گسترش حرمت نمی‌گردد؛ زیرا شرط تحقق رضاع به دو شرط است؛ الف) مکیدن از پستان. ب) تغذیه از شیر (چیزی غیر از آن را نخورد) که مورد اول در بانک شیر تحقق پیدا نمی‌کند. ج) علم به شیردهی باید تحقق پیدا کند و این موضوع در هنگام شیر دادن از طریق بانک موجود نیست (میرزاخان و قاسمی، ۱۴۰۴ق: ۱۰۱).

دلیل دوم، بر جواز تأسیس بانک شیر این است که شرع اسلام به جلب مصلحت و دفع ضرر دستور داده است.

۱. قرار رقم ۶: بشأن بنوك الحليب. فإن مجلس مجمع الفقه الاسلامی المنبثق عن منظمه المؤتمر الإسلامی فی دوره انعقاد مؤتمره الثانی بجده من ۱۰ - ۱۶ ربیع الثانی ۱۴۰۶ ق/ ۲۲ - ۲۸ دسامبر ۱۹۸۵م، بعد أن عرض علی المجمع دراسه فقهیه، ودراسه طبیّه حول بنوك الحليب وبعد التأمل فیما جاء فی الدراساتین ومناقشه کل منهما مناقشه مستفیضه شملت مختلف جوانب الموضوع تبین.

دلیل سوم، استدلال بر روایت «یسروا و لا تعسروا»: در این روایت حضرت رسول ﷺ دستور داده که کار را بر مردم آسان کنید و بر آنان آسان نگیرید؛ باتوجه به این روایت ایجاد بانک شیر باعث آسان شدن کار مردم و بخصوص کودکان که نیاز به این شیرها دارند می‌شود (مرحبا، بی تا: ۳۳۳-۲۳۵).

سخن شیخ یوسف قرضاوی نیز بر دیدگاه فوق تأکید دارد، چه اینکه وی می‌گوید: ما اگر تسلیم رأی جمهور فقها (اهل سنت) شویم و مکیدن از پستان را شرط ندانیم، مانع دیگری برای محرمیت وجود دارد و آن اینکه نمی‌دانیم کودک از شیر کدام دایه و چه مقدار خورده است. آیا از شیر یک دایه به اندازه پنج بار شیر خوردن و سیر شدن که مذهب ابوحنیفه و شافعی است، شیر نوشیده است و آیا شیرهای مخلوط، حکم شیر خالص را دارد؟ اگر از همه این امور بگذریم، تنها نتیجه‌ای که از خوردن این شیرها به دست می‌آید، این است که برخی از زنان به طور اجمال بر این طفل محرم‌اند که این حکم دیگری دارد و اگر به علم اصول مراجعه کنیم، می‌بینیم این علم تأکید می‌ورزد که علم اجمالی تنها در جایی تأثیر دارد که بتوان با اجرای آن، تکلیف معینی را بر هر یک از اطراف علم اجمالی بار کرد، به گونه‌ای که اجرای علم اجمالی خود مولد تکلیف باشد؛ اما اگر اجرای این علم در برخی از اطراف، تکلیفی را ایجاد نکند، علم اجمالی منحل می‌شود و تأثیرش را از دست می‌دهد (میرزاخان و قاسمی، ۱۴۰۴ق: ۱۰۲-۱۰۳).

مسائل زیر از جمله پیامدهایی است که اصولیان برای علم اجمالی ذکر کرده‌اند:
- اینکه برخی از اطراف علم اجمالی از محل ابتلا خارج شوند. مثلاً: دور از دسترس مکلف باشند یا عادت ابتلا به آنها محال باشد.

- مکلف به ارتکاب برخی از اطراف آن، اضطرار یابد.

- از شبهات غیر محصوره باشد، مانند: اینکه اطراف علم اجمالی بسیار زیاد باشند، یا اینکه ارتکاب همه اطراف علم اجمالی که موجب مخالفت قطعی با آن می‌شود، بر مکلف محال باشد.

حال، مسئله در مورد بانک‌های شیر، یکی از این موارد است؛ زیرا علم اجمالی مربوط به این بانک‌ها به‌ویژه در حالت جهانی بودن آنها بی‌گمان بسیار اطراف گسترده‌ای دارد و

حتی اگر منطقه‌ای یا محلی هم باشد، بی‌شک از موارد شبهه غیرمحصوره است. شیخ یوسف قرضاوی از الاختیار - که یکی کتاب‌های فقهی مذهب حنفی است - نقل می‌کند: اگر زنی پستانش را در دهان طفل شیرخوار گذاشت و ندانست که آیا شیر وارد حلق کودک شد یا نه، نکاح با او حرام نیست. همچنین دختر بچه‌ای که یکی از اهالی روستا او را شیر داده است و مشخص نیست که شیر دهنده چه کسی بوده است، هر مردی از اهالی روستا می‌تواند با او ازدواج کند. روشن است که در اینجا اصل، عدم تحقق حرمت است. این عدم حرمت، بر اساس یقین سابق و شک لاحق است که استصحاب در آن جاری می‌شود. با این ملاحظات سه گانه می‌توانیم بگوییم تشکیل بانک‌های شیر و استفاده از آن هیچ مانعی ندارد (ولایتی، نشریه نوآوری در علوم و فناوری غذایی، «بررسی فقهی بانک شیر بر اساس پارامترهای تغذیه، فرمول ترکیبی شیرهای مادران و سازوکارهای ایمونولوژیکی و فیزیولوژیکی پزشکی»: ۱۳۰/۲).

نتیجه‌گیری

بحث پیرامون بانک شیر مادران و جواز فقهی آن، موضوعی چندوجهی با ابعاد شرعی و اجتماعی قابل توجه است. بررسی دیدگاه‌های فقه‌های شیعه و اهل سنت، نشان‌دهنده تفاوت‌هایی در مبانی و نتایج است. در حالی که فقه‌های شیعه بیشتر بر شرط «مکیدن مستقیم از پستان» برای تحقق رضاع تأکید دارند و با توجه به انتقای این شرط در بانک‌های شیر، به جواز تأسیس و استفاده از آن‌ها متمایل هستند، دیدگاه مشهور در اهل سنت بر حرمت آن است. فقه‌های اهل سنت با استناد به قواعدی مانند: «الضرر لا يزال بالضرر» و «درء المفسد مقدم علی جلب المصالح»، خطر اختلاط انساب و مشکلات ناشی از آن را دلیلی بر منع تأسیس این بانک‌ها می‌دانند؛ چرا که صرف رسیدن شیر به معده کودک را برای تحقق رضاع کافی می‌دانند و بر لزوم احتیاط در فروج تأکید دارند.

باین حال، نقد و بررسی دلایل نشان می‌دهد که استدلال‌هایی مبنی بر عدم تحقق کامل شرایط رضاع در بانک شیر (مانند عدم مکیدن مستقیم و اختلاط شیرها) و همچنین جریان استصحاب عدم تحقق رضاع در موارد شک، می‌تواند دلایل قوی‌تری برای جواز باشد. در

نهایت، با در نظر گرفتن ملاحظات فقهی و عدم وجود علم قطعی به وقوع محرمیت رضاعی در شرایط استفاده از بانک شیر، به نظر می‌رسد که تأسیس و استفاده از بانک شیر مادران از منظر فقهی جایز است، مشروط بر آنکه تدابیر لازم برای کاهش هرگونه شبهه احتمالی در آینده اتخاذ شود و علم به تحقق رضاع به معنای موجب محرمیت وجود نداشته باشد. این رویکرد می‌تواند بین نیازهای پزشکی و اجتماعی کودکان و حفظ اصول شرعی توازن ایجاد کند.

منابع

کتابها

- قرآن کریم

۱. ابن راشد، محمد بن احمد، (۱۹۹۵م)، بداية المجتهد و نهاية المقتصد، بیروت: دارالفکر.
۲. ابن فارس، احمد بن فارس، (۱۴۰۴ق)، معجم مقاییس اللغة، قم: مکتب الاعلام الاسلامی.
۳. ابن منظور، محمد بن مکرم، (۱۴۱۴ق)، لسان العرب، بیروت: دار صادر.
۴. آخوند خراسانی، محمدکاظم، (بی تا الف)، کتاب الرضاع، قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه.
۵. _____، (بی تا ب)، کفاية الاصول، قم: مؤسسه آل البيت لاحیاء التراث.
۶. اشتها ردی، علی پناه، (۱۴۱۶ق)، فتاوی ابن الجنید، قم: مؤسسه النشر الإسلامی.
۷. بجنوردی، حسن، (۱۴۱۰ق)، القواعد الفقهیة، قم: انتشارات اسماعیلیان.
۸. حرّ عاملی، محمد بن حسن، (۱۴۰۱ق)، وسائل الشیعة، بیروت: انتشارات آل البيت علیهم السلام.
۹. حلّی، جعفر بن حسن، (۱۴۰۸ق)، شرائع الاسلام فی مسائل الحلال والحرام، قم: مؤسسه اسماعیلیان.
۱۰. حلّی، حسن بن یوسف، (۱۴۱۳ق)، قواعد الاحکام فی معرفه الحلال و الحرام، قم: انتشارات اسلامی.
۱۱. دهخدا، علی اکبر، (۱۳۷۷ش)، لغت نامه دهخدا (زیر نظر محمد معین و سید جعفر شهیدی)، تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
۱۲. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، (۱۴۱۲ق)، معجم مفردات ألفاظ القرآن، بیروت: دار الشامیه.
۱۳. عسلی، عبدالله عبدالمنعم عبداللطیف، (۱۴۲۶ق)، الرضاع المحرّم فی الفقه الإسلامی، مصر: الخلیل.
۱۴. عویس، عبدالحلیم، (۱۴۲۶ق)، موسوعه الفقه الإسلامی المعاصر، مصر: دارالوفاء.
۱۵. فراهیدی، خلیل بن احمد، (۱۴۰۹ق)، کتاب العین، قم: نشر هجرت.
۱۶. فیروزآبادی، محمد بن یعقوب، مرتضی زبیدی، محمد بن محمد، (۱۴۱۴ق)، تاج العروس من جواهر القاموس، بیروت: دارالفکر.
۱۷. کاشف الغطا، محمدحسین، (بی تا)، تحریر المجله، بی جا: مؤسسه الامام الصادق علیهم السلام.
۱۸. مامقانی، عبدالله، (۱۴۱۱ق)، مقباس الهدایة فی علم الدراية، قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام.
۱۹. مجددی برکتی، محمد عمیم الاحسان، (بی تا)، التعریفات الفقهیة، بی جا: دارالکتب العلمیه.
۲۰. مرجا، اسماعیل، (۱۴۲۹ق)، البنوک الطبیبة البشریة وأحكامها الفقهیة، بی جا: دار ابن الجوزی.

۲۱. مرجبا، اسماعیل، (بی‌تا)، البنوك الطیبة البشریة، بی‌جا: دار ابن جوزی.
۲۲. مسلم بن حجاج، (۱۳۴۷ق)، صحیح مسلم بشرح النووی، شارح: نووی، یحیی بن شرف، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۲۳. مسلم بن حجاج، (بی‌تا)، صحیح مسلم، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۲۴. مشکینی، علی، (۱۳۹۶ق)، تحریر المعالم، قم: چاپخانه مهر قم.
۲۵. مکارم شیرازی، ناصر، (۱۳۸۲ش)، کتاب النکاح، قم: انتشارات مدرسه الامام علی بن ابی طالب.
۲۶. میرزا خان، حامد و محمدعلی قاسمی، (۱۴۰۴ق)، بانک شیر (پردازش فقهی - حقوقی)، قم: مرکز فقهی ائمه اطهار علیهم‌السلام.
۲۷. نائینی، محمدحسین، (۱۴۱۹ق)، أجود التقريرات، تقرير سيد ابوالقاسم خویی، قم: صاحب الامر.
۲۸. نراقی، احمد، (۱۴۱۵ق)، مستند الشیعه فی احکام الشریعه، قم: آل‌البيت علیهم‌السلام.

مقالات

۱. فلاح تفتی، فاطمه، (۱۳۹۵ش)، «بررسی تطبیقی حکم تأسیس بانک شیر در مذاهب اسلامی»، پژوهش‌های فقهی، ۱۲(۱)، ۱۱۱ - ۱۳۶.
۲. قرضایی، یوسف، (۲۰۱۷م)، «بنوک الحلیب»، فصلنامه کلیة الدراسات الإسلامية و العربیة للبنات بالإسکندریة، ۸، ۵۹۲-۶۳۱.
۳. مرتاضی، احمد، (۱۳۹۴ش)، «پژوهشی در تاریخچه و ضرورت تأسیس بانک شیر مادران و چالش‌های فقهی - حقوقی پیش روی آن»، مجله ایرانی اخلاق و تاریخ پزشکی، ۸(۵)، ۵۵-۶۸.
۴. موسوی خراسانی، سید محمود، (۱۳۹۷ش)، «بررسی اشکالات واردشده بر تأسیس و استفاده از بانک شیر مادر و پاسخ به آنها از نگاه فقه شیعه و عامه»، مجله فقه، ۲۵، (۹۶)، ۱۳۰-۱۴۸.
۵. میرزا خان، حامد، (۱۳۹۷ش)، «بررسی تحقق رضاع با شیردهی از بانک شیر»، دوفصلنامه فقه واجتهاد، ۵(۹)، ۱۵۳-۱۷۰.
۶. نورمحمدی، غلامرضا، (۲۰۱۳م)، «بررسی موضوع‌شناسی و فقهی موضوع "بانک شیر" در پزشکی»، دومین همایش بررسی ضوابط شرعی در پزشکی.
۷. ولایتی، محسن، (۱۳۹۵ش)، «بررسی فقهی بانک شیر بر اساس پارامترهای تغذیه، فرمول ترکیبی شیرهای مادران و سازوکارهای ایمونولوژیکی و فیزیولوژیکی پزشکی»، نشریه نوآوری در علوم و فناوری غذایی، ۸(۲)، ۱۲۳-۱۳۳.

پایگاه اینترنتی

۱. پایگاه اسلام وب، (جستجو برای: عبدالمحسن العباد، شرح سنن أبی داود، جلسه ۵۹۸)،
۱۷۳۷۶۲https://audio.islamweb.net/audio/index.php?page=audioinfo&audioid=
&lg=۰&kh=۰&read=۳۳۸، (بی تا).